

Универзитет у Београду, Филозофски факултет –
Одељење за социологију

DOI 10.5937/kultura1548102P

УДК 330.342:316.4(497.11)

338.246.025.88(1-664)

оригиналан научни рад

ПРОЦЕСИ ПРИВАТИЗАЦИЈЕ У ПЕРЦЕПЦИЈИ ГРАЂАНКИ И ГРАЂАНА ПОСТ- ТРАНЗИЦИОНЕ СРБИЈЕ

Сажетак: *Циљ рада је да утврди да ли је глобална криза неолибералног модела капиталистичке регулације (чију појаву можемо пратити почевши од 2008. године до данас), одредила пад подршке економским реформама и приватизационим процесима у Србији, односно, да ли се степен дате подршке разликује на међукласном нивоу. Анализа почива на емпијским подацима добијеним у оквиру два истраживачка пројекта – Стратификацијске и вредносне промене у периоду друштвене трансформације (2003) и Изазови нове друштвене интеграције у Србији: концепти и актери (2012) – и укључује испитивање степена пристајања испитаника уз емпијске исказе који мере оријентацију ка економском либерализму (општем и специфичном), односно исказима којима се мери подршка приватизацији појединих сегмената јавног сектора.*

Кључне речи: *пост-социјалистичка трансформација, економски либерализам, приватизација, класа*

Теоријско-контекстуални оквир¹

Процеси приватизације различитих форми колективне (а пре свега државне) својине, представљају једну од кључних

¹ Рад је настао у оквиру пројекта „Изазови нове друштвене интеграције у Србији: концепти и актери” (евиденциони број: 179035), који је финан-

карактеристика социо-економске трансформације друштава реалног социјализма и њиховог структурисања на новим/старим капиталистичким основама. Међутим, као што су Штиглиц (Joseph Stiglitz) и Хофова (Karla Hoff) приметили, у оквиру једне струје друштвених теоретичара и креатора друштвено-економских политика, преовладало је мишљење да је неопходно, на идеолошком плану, постулирати тржишну економију као безалтернативни друштвено-економски поредак, који ужива широку друштвену подршку, како би процеси приватизације били успешни.² У другој варијанти, нарочито међу представницима новог институционализма, чинило се недвосмисленим да „успешност“ транзиције и процеса приватизације умногоме зависи од претходног успостављања адекватних (тржишних) институција, које, заузврат, имају социјализацијски ефекат, генеришући вредносне промене код својих чланова.³ С обзиром да се показало да је след корака који подразумева прво вредносно-идеолошку припрему, а тек потом одговарајућу институционалну трансформацију, политички непрактичан, међу заговорницима брзе приватизације (која је углавном фаворизована од стране западних инвеститора и међународних економских институција), јавља се теза о динамичкој интеракцији институционалних реформи и вредносно-идеолошких промена: брза приватизација води стварању групе приватних власника, који потом, у циљу заштите сопствених интереса, лобирају у правцу стварања институционално-нормативне потпоре тржишној економији.⁴ У склопу овако замишљеног процеса, економска транзиција се одвија симултано са политичком демократизацијом и одговарајућим вредносно-нормативним променама, чинећи јединствен и нераздвојив сет (пакет) системских реформи.⁵

Било да су друштвени реформатори и творци модела приватизације заговарали један или други модел (где су оба, следећи еволутивну парадигму, рачунала са релативно јасним и неупитним путем транзиције из командно-планске

сиран од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

2 Hoff, K. and Stiglitz, J. (2002) After the Big-Bang? Obstacles to the Emergence of the Rule of Law in Post-communist Societies, *Working Papers* 9282, Cambridge MA: NBER.

3 Roland, G. Introduction, in: *Privatization: Successes and Failures*, ed. Roland, G. (2008), New York: Columbia University Press; Cao, Y. and Nee, V. (2000) Comment: Controversies and evidence in the market transition debate, *American Journal of Sociology* Vol. 105, No. 4, pp. 1175-118.

4 Hoff, K. and Stiglitz, J. nav. delo.

5 Offe, C. (1997) *Varieties of Transition: The East European and East German Experience*, Michigan: MIT Press.

у тржишну економију), реалност их је убрзо демантовала: нити је процес трансформације имао недвосмислено јасну путању и уједначен темпо, нити су жељени исходи увек били извесни. Показало се да се ради о процесу у којем је могуће очекивати различите путеве трансформације, зависно од конкретног друштвено-историјског наслеђа (теорије зависности од пређеног пута – *path dependency*), односно различите исходе.⁶ Постсоцијалистичка трансформација се, на тај начин, показивала као укључивање некадашњих социјалистичких економија у светски капиталистички систем, додуше на периферијском или полупериферијском нивоу, структуришући, у оквиру датих друштава, различите подваријанте капитализма, које у мањој или већој мери одударају како од тржишно-либералног (англо-америчког), тако и од тржишно-координисаног (немачко-шведског) типа капитализма.⁷

Оптимистична предвиђања економског опоравка некада урушених социјалистичких привреда показала су се нерелативним. Иако је у већини пост-социјалистичких друштава неолиберална економска политика однела превагу, као мање или више неочекивани исход процеса трансформације јавила се „посткомунистичка рецесија” која је означила системски индукован пад економских активности и екстензивну деиндустријализацију, праћену бројним злоупотребама приватизационих процеса.⁸ Неуспех да се задовоље пробуђена очекивања становништва у погледу раста животног стандарда, рефлектовао се у смањеној подршци реформским, а у оквиру њих нарочито приватизационим процесима, која је забележена готово у већини постсоцијалистичких земаља.⁹

Хипотетичко-методолошки оквир

Имајући претходно речено у виду, циљ овог рада је да се испита да ли се исти тренд – опадања подршке приватизационим

6 Stark, D. (1991) Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe, *European Politics & Societies* No. 6, pp. 17-54.

7 Lazić, M. (2011) *Čekajući kapitalizam*, Beograd: Službeni glasnik; Hall, P. and Soskice, D. Introduction, in: *Varieties of Capitalism*, eds. by Hall, P. and Soskice, D. (2001) Oxford: Oxford University Press

8 King, L. and Hamm, P. (2005) Privatization and State Capacity in Postcommunist Society, William Davidson Institute *Working Paper* No. 806, University of Michigan; Hoff, K. and Stiglitz, J. (2005) The Creation of the Rule of Law and the Legitimacy of Property Rights: the Political and Economic Consequences of a Corrupt Privatization, *Working Papers* 11772, Cambridge MA: NBER.

9 Denisova, I., Markus E., Timothy, F. and Zhuravskaya, E. (2010) Everybody Hates Privatization, but Why? Survey Evidence from 28 Post-communist Countries, *Working Paper* No. 143, CEFIR / ES Working Paper series.

процесима и оријентације ка економском либерализму – бележи и у друштву (пост)транзиционе Србије. За поредбени оквир одабране су две временске тачке: 2003. година, у којој су економске реформе, а поготово приватизациони процеси, још увек у зачетку, праћени неуздраном идеолошком доминацијом економског либерализма на глобалном плану и пробуђеним надама становништва након „петооктобарских промена”; и 2012. година, у којој се осећају последице економске рецесије и светске финансијске кризе, малверзације у процесима приватизације бивају евидентне, а идеологија економског либерализма полако губи свој недвосмислени примат како на глобалном, тако и на локалном нивоу. У ту сврху су коришћени емпиријски подаци добијени у два анкетна истраживања спроведена на репрезентативним узорцима становника Србије: *Стратификацијске и вредносне промене у периоду друштвене трансформације* (2003) и *Изазови нове друштвене интеграције у Србији: концепти и актери* (2012).¹⁰

При анализи ставова према приватизацији треба аналитички раздвојити подршку, односно њено одсуство, које произилази из опште оријентације ка приватној/државној својини, тржишној иницијативи/државној интервенцији и неолибералној/колективистичкој идеологији од ставова који се јављају као последица разочарања услед нерегуларности, малверзација и криминалних активности које су пратили ове процесе у појединим постсоцијалистичким земљама.¹¹ Разликовање генералне (односно дифузне) и специфичне подршке економском либерализму ослања се на концепт који је 60их година прошлог века увео Истон (Easton), настојећи да покаже како су политички системи у стању да задрже дуготрајну стабилност, чак и када су суочени са релативно ниским степеном специфичне подршке, све док постоји контратежа у виду задовољавајућег нивоа дифузне подршке.¹²

10 Опширније о узорцима у: Simkus, A. (2007) Guest Editor's Introduction, *International Journal of Sociology* Vol. 37, No. 3; Lazić, M. i Cvejić, S. Predgovor, у: *Promene osnovnih struktura društva Srbije u period ubrzane transformacije*, uredili Lazić, M. i Cvejić, S. (2013) Beograd: ISI FF.

11 Denisova, I., Markus, E., Timothy, F. and Zhuravskaya, E. nav. delo.

12 Дифузна подршка се, у Истоновој интерпретацији, дефинише као евалуација онога што дати систем представља, а не ефекат који производи. Испољава се кроз спремност да се пружи подршка или толерише систем, чак и онда када су резултати супротни пожељном стању. Специфична подршка се, с друге стране, дефинише као последица специфичног задовољења потреба од стране система, с обзиром на захтеве који му се постављају (опширније видети у: Easton, D. (1965) *A System Analysis of Political Life*, New York: Wiley). У Милеровој (Mueller) интерпретацији, специфична подршка се односи на евалуацију перформанси датог система, без обзира на очекивања (опширније у: Mueller, E. (1970) *The*

Легитимацијска основа одржавања система (изражена кроз дифузну подршку) може бити пољуљана или учвршћена, зависно од степена његове ефикасности и ефективности (а који своју потврду добија путем специфичне подршке).¹³

У том смислу, економски либерализам се, као вредносна оријентација, може јавити у два облика: а) као израз уопштеног (мање или више трајног) прихватања (нео)либералне идеологије, односно б) као оријентација која је условљена актуелним друштвено-економским процесима (и стога варијабилна и зависна од промене датог контекста). У првом случају, оријентација ка економском либерализму се јавља или као одраз структурне условљености, односно положаја у оквиру класне структуре друштва (која генерише шансе или пак представе о шансама појединаца и друштвених група за остварење сопственог интереса у оквиру тржишне, односно државно контролисане економије) или као одраз успешног наметања сопствене интерпретације друштвене реалности владајуће друштвене групације (чија репродукција почива на одржавању датог система друштвених односа) као доминантне, док се у другом случају, поред структурних јављају и контекстуалне детерминанте (које мењају претпостављену мање или више једнообразну шему класног структурисања вредносних оријентација). Тако, на пример, можемо очекивати позитивнији став према приватизацији код оних припадника радничке класе чије су фирме успешно приватизоване, а њихова позиција остала иста или се релативно побољшала, а разочарење код оних код којих је дошло или до неуспешног исхода процеса власничке трансформације или до губитка посла управо као последице приватизације. Док је генерална оријентација ка економском либерализму у већој мери подложна променама/флуктуацијама идеолошких парадигми на глобалном плану, специфична

representation of citizens by political authorities: Consequences for regime support, *American Political Science Review* Vol. 64. No. 4, pp. 1149-1166). У оквиру интерпретативног оквира који је у овом тексту примењен, дифузна подршка се схвата као релативно стабилна приврженост одређеном друштвеном поретку (и идеолошкој матрици која га прати), која исходи из представа појединаца и друштвених група о сопственим темелним (класним) интересима (при томе, ове представе могу бити погрешне, када се јављају као резултат хегемонског деловања идеологије владајуће друштвене групе). Специфична подршка се пак односи на конкретне перформансе система, односно на евалуацију могућности система да произведе ефекте који се од њега очекују. С обзиром на то да дати ефекти не морају бити једнозначни и конзистентни, и њихова евалуација је тада подложна специфичним факторима.

13 Linz, J. Crisis, breakdown, and reequilibration, in: *The Breakdown of Democratic Regimes*, eds. Linz, J. and Stepan, A. (1978) Baltimore: John Hopkins University Press.

оријентација је одређена локалним друштвеним контекстом и његовим променама (ефикасношћу система), и у том смислу можемо претпоставити да она не кореспондира нужно са класно-слојним структурисањем друштва.

Аналитичко раздвајање опште (дифузне) подршке тржишној економији и приватном власништву, од њених специфично (контекстуално) условљених варијанти, добило је своју потврду на емпиријском плану: наиме, анализом главних компоненти, у оба узорка, издвојене су две латентне димензије, око којих је добијено идентично груписање емпиријских исказа. Општу оријентацију ка економском либерализму мерили смо регресионим факторским скоровима добијеним на основу степена пристајања испитаника уз следеће емпиријске исказе: *Без приватизације, предузећа би била у горој ситуацији него што су сада; Све врсте јавних услуга боље би функционисале да су приватизоване; Друштвени напредак увек ће почивати на приватном власништву.* С друге стране, емпиријски искази који су се односили на нешто специфичнији, актуелни контекст друштвено-економске реалности Србије, а који мере специфичну оријентацију ка економском либерализму, су: *Што влада мање интервенише у економији, то боље за Србију; Приватизација функционише у теорији, али не и у пракси; Влада не би требало да покушава да контролише, регулише или се на било који други начин меша у приватне фирме.*

Општи и специфичан економски либерализам

Анализу ћемо почети поређењем исказа који мере општи и специфичан економски либерализам у две године, користећи t тестове. На тај начин ћемо бити у стању да утврдимо да ли постоји статистички значајна разлика између два узорка (оног за 2003. и 2012. годину) у погледу просечних скорова, односно да ли је током деветогодишњег искуства са економским реформама и процесима приватизације дошло до промене у степену прихватања како идеологије економског либерализма тако и њене специфичне примене у локалном контексту. При том, сви искази су дати у облику у којем виши скорови означавају снажнију оријентацију ка економском либерализму.

Т тестовима је утврђено да на свим исказима, осим на једном (*Влада не би требало да покушава да контролише, регулише или се на било који начин меша у приватне фирме*), постоји статистички значајна разлика у просечним резултатима у два узорка (Табела 1). При том, код сва три исказа који мере оријентацију ка општем економском либерализму (а који су показали већу међусобну хомогеност него искази

који мере специфичан економски либерализам, што је утврђено анализом поузданости и величином Кронбахове алфе), просечни скорови су већи за 2003. годину него за 2012, индикујући пад у просечном степену пристајања уз ову идеолошку оријентацију током испитиваног временског периода. Овај општи налаз је у складу са претпоставком о јачој условљености општег економског либерализма кретањима на глобалном плану. Наиме, светска финансијска криза и глобална економска рецесија означиле су крај (или барем привремено преиспитивање) неупитне доминације идеологије економског либерализма и њој саображених економских политика.¹⁴ У складу са тим, не треба да чуди налаз који сугерише да на сва три исказа која мере склоност ка општем економском либерализму у 2012. години доминира одбацивање ове опште идеолошко-вредносне матрице. Уколико имамо на уму да се сва три наведена исказа односе на општи став према приватизацији и приватном власништву, тада постаје јасно да Србија не одудара од тенденције која је уочена у осталим пост-социјалистичким државама.

С друге стране, ако погледамо исказе који су се, у оквиру факторске анализе, окупили око засебне латентне структуре, а који се односе ближе на историјске посебности формирања и учвршћивања капиталистичких релација у Србији (специфични економски либерализам), уочићемо непостојање јасне тенденције. Наиме, код исказа која се односе на владину интервенцију у економији и пословање приватних предузећа, бележи се раст у просечним скоровима у односу на 2003. годину, означавајући релативно стабилну подршку економском либерализму; међутим, код питања које се односи на приватизацију, односно могућност њеног практичног спровођења, не само да је забележен пад подршке, већ и јасна тенденција ка одбацивању овог сегмента неолибералне економске политике (Табела 1). С обзиром на то да су на свим питањима која се односе на приватизацију испитаници показали тенденцију одбацивања, како на општем тако и на специфичном, плану (на сва четири исказа просечни резултат у 2012. је испод теоријске аритметичке средине), постаје јасно да како реформски процеси одмичу, а друштво се стабилизује на капиталистичким основама, опада спремност грађана да их подрже. Уколико се вратимо на дистинкцију направљену у уводном делу текста која се односи на одбацивање приватизације услед трајне (опште) оријентације на колективну (државну, друштвену) својину и државно-редистрибутивне механизме економске регулације

14 Amin, S. (2011) *Ending the Crisis of Capitalism or Ending Capitalism?* Cape Town, Dakar, Nairobi and Oxford: Pambazuka Press.

(а која је одређена трајним структурисањем друштва на класним основама, као и позицијом испитаника у оквиру класне структуре) и оне која настаје услед сумње у легитимитет постојећих, конкретних приватизационих поступака, видимо да и један и други претпостављени узрочни сплет показује своје дејство.

	Емпиријски искази	Година	N	Просек	T	Sig.
Општи економски либерализам	Без приватизације предузећа би била у гореј ситуацији него сада	2003	2724	3,15	15,834	0,000
		2012	2088	2,63		
	Све врсте јавних услуга би боље функционисале да су приватизоване	2003	2749	3,03	14,539	0,000
		2012	2134	2,55		
Друштвени напредак ће увек почивати на приватном власништву	2003	1393	3,23	6,653	0,000	
	2012	1961	2,97			
Специфични економски либерализам	Што влада мање интервенише у економији то боље за Србију	2003	2702	3,01	-3,730	0,000
		2012	1971	3,14		
	Влада не би требало да покушава да контролише, регулише или се на било који начин меша у приватне фирме	2003	2788	3,09	-,835	0,404
		2012	2104	3,12		
	Приватизација функционише у теорији али не и у пракси	2003	2739	2,40	11,944	0,000
		2012	2182	2,04		

Табела 1: Т тестови за емпиријске исказе који мере економски либерализам (2003. и 2012. година)

Разлоге опстајања подршке тржишној економији, уз истовремено одбацивање приватног власништва и процеса приватизације, треба тражити у: а) процесу друштвене трансформације, који, сам по себи, доноси опстајање два институционално-нормативна система (редистрибутивна улога државе и тржишна економија, доминантно приватно, уз опстајање државног власништва и, супротно, очекивањима, раст јавног сектора економије, забележен у протеклих десетак година у Србији);¹⁵ б) идеолошкој кризи неолибералног концепта на глобалном плану, уз непостојање довољно јасне алтернативе (мада треба напоменути да готово да нема озбиљнијег оспоравања капиталистичког система друштвених односа, те да предложене системске реформе махом остају у домену повратка јачој улози државе у економији организованој на капиталистичким принципима); ц) светској финансијској кризи, која је индуковала економску релацију на глобалном и локалном плану, праћену драстичним смањењем обима економских активности у периферним економијама, и следствено, погоршањем животног стандарда великог дела становништва; и д) злоупотребама које су пратиле процесе приватизације.

15 Више о томе видети у: Lazić, M. and Pešić, J. (2012) *Making and Unmaking State-centered Capitalism in Serbia*. Belgrade: ISI FF.

Класни положај и економски либерализам

У наредном сегменту рада фокус ће бити на односу класног положаја испитаника и оријентације ка економском либерализму. С обзиром да је референтни оквир проучавања процес пост-социјалистичке трансформације и стабилизација капиталистичког система друштвених односа, промене у структури и саставу основних друштвених група, те укупни положај (а посебно економски) друштвених класа, неизбежно представљају факторе који у значајној мери одређују опредељивање испитаника ка прихватању, односно одбацавању неолибералне идеолошко-вредносне матрице. Готово да је немогуће разумети савремене трансформацијске процесе без познавања класне динамике: класе се, по правилу, појављују као носиоци колективне акције,¹⁶ која може бити усмерена у правцу промене система (и побољшања друштвеног положаја одређених друштвених група) или очувања већ постојећих друштвених односа. Облици колективне акције друштвених група, али и индивидуално делање њихових припадника, у значајној мери су обликовани начином на који се интерпретира друштвена реалност, у виду идеолошко-вредносних представа. С обзиром да репродукција владајућег система друштвених односа (и облика класне доминације) зависи од успешности владајуће групације да наметне своју интерпретацију реалности као хегемону,¹⁷ проучавање доминантних вредносних образаца омогућава нам да стекнемо увид у степен консолидације и ширег идеолошко-вредносног утемељења датог система друштвених односа.

Имајући ово на уму, ваљало би, укратко, резимирати процес пост-социјалистичке трансформације, с освртом на обрасте класног (ре)структурисања друштва Србије. Наиме, поред структуралних узрока слома социјалистичког система, у овом процесу се као делатни чиниоци појављују и класе, тачније социјалистичка номенклатура (владајућа класа), као једина група која је у социјалистичком поретку била у (структурално одређеној) могућности колективно да дела у правцу разградње старог система друштвених односа.¹⁸ С крахом социјализма, делимично се мења састав владајуће класе (за чију је стабилизацију на новим основама било

16 Lazić, M. nav. delo.

17 Грамши, А. (1959) *Изабрана дела*, Београд: Култура.

18 Lazić, M. nav. delo; Pešić, J. Promene vrednosnih orijentacija ekonomske elite-ekonomski i politički liberalizam, u: *Економска елита у Србији у периоду консолидације капиталистичког поретка*, priredio Lazić, M. (2014) Beograd: ISI FF.

потребно време), тако да улогу делатног актера у реформи система и изградњи нових капиталистичких односа преузима средња класа, која, уједно, постаје и гласноговорник нове либералне идеологије (овај процес трансформације је током 1990-их година био успорен, иако су већ тада неки сегменти реформе система извршени). Свој пун замах реформски процеси добијају након 2000. године, када средња класа у потпуности преузима улогу легитимизатора новог система друштвених односа, учествујући уједно у процесу дисеминације владајуће (капиталистичке) идеологије и успостављању хегемоније нове (сада већ стабилизоване) владајуће класе. Међутим, да би дати систем друштвених односа неометано функционисао, поред структуралних услова, неопходно је да постоји релативно јединствен вредносно-идеолошки оквир система, који је широко прихваћен међу већином чланова друштва (структурално, то су групације службеника, мануелних радника и ситних пољопривредника). Имајући на уму да је једна од кључних области у којој су извршене системске реформе економска сфера, те да је успостављање нових капиталистичких односа махом било вођено идеологијом економског либерализма, у овом делу текста ћемо настојати да утврдимо на који начин је класно структурисање друштва било повезано са променама у прихватању вредносне матрице економског либерализма.

Операционализација класно-слојног положаја полазила је од категорије радног места (у оквиру које се појављују критеријуми поседовања економских и организацијских ресурса), допуњена нивоом образовања испитаника (поседовања културног капитала). Из класификације су у потпуности, у оба узорка, избачени пензионери, пошто се показало да приписивање класне припадности овој категорији (на основу последњег радног места) доводи до знатних одступања од утврђеног материјалног положаја класа, као и њихових вредносних оријентација. Седмочлана класно-слојна шема се састојала од следећих категорија: 1. владајућа класа (политичари, директори и крупни предузетници), 2. нижи менаџмент и ситни предузетници, 3. стручњаци, 4. службеници, техничари и samozапослени са средњом стручном спремом, 5. квалификовани радници, 6. неквалификовани радници и 7. ситни пољопривредници.

Као што је већ напоменуто, искази који мере оријентацију ка економском либерализму су се, при анализи главних компоненти, груписали око два фактора, које смо назвали општим и специфичним економским либерализмом. Претпоставка од које смо кренули је била да ће општи либерализам у већој мери бити под утицајем структуралних карактеристика

друштва (између осталог и класног структурисања), односно да ће контекстуални чиниоци снажније утицати на опредељење испитаника када се ради о емпиријским исказима који се односе на специфичне промене.

Резултати (Табела 2) сугеришу исправност наше претпоставке. Наиме, у оба узорка (оном из 2003. и 2012. године), највише резултате на скали општег економског либерализма (израженој путем стандардизованих факторских скорова) постижу испитаници који припадају владајућој групацији. Виши степен поседовања економских, организационих и културних ресурса, у значајнијој мери опредељује испитанике ка тржишној економији, док оскудица датих ресурса води снажнијем прихватању државно-редистрибутивног модела економске регулације. При том, раст просечних стандардизованих скорова владајуће групације у две испитиване временске тачке можемо тумачити учвршћивањем вредносно-идеолошке матрице економског либерализма, с једне стране, али и карактеристикама самих узорака; наиме, у узорку из 2012. године, владајућа групација се састојала искључиво од припадника економске елите, која је, у циљу очувања сопствених позиција, у већој мери заинтересована за учвршћивање оних образаца владајуће идеолошко-вредносне матрице који су директније повезани са друштвеним подсистемом у чијем се оквиру примарно врши њена репродукција. За разлику од владајуће групације, слојеви средње класе – нижи менаџери, ситни предузетници и стручњаци – бележе пад у степену пристајања уз општа начела економског либерализма, што је у складу са опадајућом легитимацијом система на глобалном плану. Ипак, док је код категорија ситних предузетника и нижих директора забележен релативно мали пад подршке, сврставајући их и даље међу недвосмислене заговорнике економског либерализма (што је у складу са њиховом структурном позицијом), код стручњака је ситуација нешто другачија: пад у просечним скоровима који је забележен међу припадницима овог сегмента средње класе је релативно велик, тако да се приближава нултој тачки (која означава нити прихватање нити одбацивање дате вредносне оријентације) и пада испод резултата забележеног код категорије службеника и техничара (који су уједно и последња категорија у оквиру класно-слојне хијерархије чија је подршка општем економском либерализму позитивна). С друге стране, док се код квалификованог радништва бележи благи пад у прихватању економског либерализма, супротна тенденција је уочена код полу и неквалификованог радништва, који се у значајном степену пењу ка средини скале и прстижу своје квалификоване колеге. Ипак, обе категорије већински одбацују општа начела економског либерализма.

Коначно, међу ситним пољопривредницима бележи се изразит пад у подршци општем економском либерализму, па тако у 2012. години управо ова категорија (за разлику од 2003, када су то били ПКВ и НКВ радници) постаје најзначајнији опонент владајуће идеологије.

Имајући пред собом ове резултате, треба рећи да је тешко донети једнозначне закључке. Наиме, док се код немануелног и мануелног радништва бележи раст подршке општим начелима либералне идеологије, сведочећи о постепеној нормализацији капиталистичког система друштвених односа, он је истовремено недовољан да би се могло закључити да је владајућа идеологија већински прихваћена вредносна матрица. Они друштвени слојеви, чија је структурна позиција у највећој мери угрожена мерама неолибералне економске политике и економском кризом, и даље остају њени највећи опоненти. У прилог овоме треба напоменути да резултати два истраживања бележе апсолутни пад у просечном материјалном положају свих друштвених слојева (осим владајуће групације код које се не бележе промене), и релативан пад код свих слојева, осим код владајуће групације и пољопривредника, бацајући ново светло на добијене податке.¹⁹ Тако, на пример, постаје јасно због чега код стручњака, групације за коју се претпостављало да има функцију легитимизације владајућег, капиталистичког система друштвених односа путем обликовања вредносно-идеолошке матрице и њеног ширења међу хијерархијски нижим друштвеним слојевима, бележимо тако драстичан пад подршке економском либерализму. Додамо ли томе да се ради о групацији која је натпросечно заступљена у државном сектору економије, који се показао мање подложен економској кризи од приватног сектора, постаје јасно због чега код категорије стручњака приватна својина полако губи свој идеолошки ослонац.

Друштвени слој	Општи економски либерализам		Специфични економски либерализам	
	2003	2012	2003	2012
Политичари, директори, предузетници*	0,35	0,69	-0,12	-0,25
Нижњи менаџмент и ситни предузетници	0,32	0,24	-0,02	0,10
Стручњаци	0,20	0,04	-0,16	-0,05
Службеници, техничари и samozапослени	0,05	0,07	0,01	0,02
ВКВ и КВ радници	-0,07	-0,11	0,04	0,03
ПКВ и НКВ радници	-0,26	-0,04	-0,02	0,12
Ситни пољопривредници	-0,02	-0,26	0,09	-0,17

Табела 2: Факторски скорови за општи и специфични економски либерализам, по класно-слојним категоријама;

*У узорку за 2012. годину, вишу класу су чинили само представници економске елите

¹⁹ Видети у: Lazić, M. i Pešić, J. Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji, u: *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, priredili Lazić, M. i Cvejić, S. (2013) Beograd: ISI FF.

Подаци који се односе на прихватање специфичног економског либерализма нису нимало једнозначни, те стога захтевају нешто издиференциранији (контекстуално условљен) интерпретативни оквир. Наиме, код припадника владајуће групације не само да бележимо одбацивање економског либерализма, већ и осетан пад у просечним скоровима у две временске тачке, што чини ову групу највећим опонентом специфичне примене неолибералне економске политике у 2012. години. Уколико имамо на уму да се један од исказа, којим се мери специфични економски либерализам, односио на владину интервенцију у економију, постаје јасно да се као најжешћи заговорници државних мера појављују управо представници оне групације чија је позиција на тржишту у највећој мери зависила од владине подршке у ситуацији акутне економске кризе (поред директора државних фирми, значајну подршку државном интервенционизму сада пружају и приватни предузетници, односно представници сектора који је први осетио последице рецесије). У прилог томе иде и све снажнија тенденција заокрета ка државној интервенцији у економији на глобалном плану, како би се амортизовале последице неспутане неолибералне економије и потреса које је она донела. Коначно, представници економске елите уздају се у државни интервенционизам и на једном суштинском плану: наиме, без тржишних ограничења и релативно стриктних владиних мера и регулатива о уласку/изласку на/са тржиште/а, домаћи крупни капитал не би био у стању да издржи конкуренцију која долази споља, те би стога био осуђен на пропаст или барем на таворење по тржишним маргинама. Имајући све ово на уму, постаје јасно како се представници економске елите појављују као заговорници заштите приватне својине (први сет питања који се односи на општи економски либерализам), уз истовремено заговарање заштите домаћег капитала од стране државе (специфични економски либерализам). Поред владајућег слоја, једина групација код које је такође, у значајном степеноу, забележен пад подршке специфичном економском либерализму су ситни пољопривредници, и сами умногоме зависни од владиних субвенција у пољопривреди и мера ограничења увоза пољопривредних производа из иностранства.

Све остале класно-слојне категорије бележе стагнацију или пораст у просечним скоровима, при чему стручњаци (упркос порасту) остају већински опоненти економског либерализма у специфичном контексту, док се као највећи заговорници ове вредносне оријентације сада јављају ПКВ и НКВ радници, као и ситни предузетници и нижи менаџмент. С обзиром на дате резултате, само се делимично потврдила наша хипотеза о контекстуалној условљености подршке специфичном

економском либерализму. Наиме, ако се вратимо дистинкцији направљеној на почетку текста, која разликује трајну одређеност ка приватном власништву и тржишном либерализму од оне која је под утицајем разочарења до којег долази услед малверзација у процесима приватизације и негативних ефеката привредних реформи, постаје јасно да само први део тврдње добија емпиријску потврду. Наиме, као најзначајнији заговорници економског либерализма и приватног власништва на општем плану искристалисали су се припадници двеју категорија – економске елите и слоја који је на хијерархијској лествици само степеницу ниже – ситни предузетници и нижи менаџмент. С друге стране, друштвени слојеви чији се материјални положај током процеса реформи и у апсолутном и у релативном смислу у највећој мери погоршао, те који су у значајнијој мери трпели због неуспелих процеса приватизације – мануелно (квалификовано и неквалификовано) и немануелно радништво – испливали су као најснажнији заговорници примене мера неолибералне економске политике у локалном контексту.

При интерпретацији ових контрадикторних података, од користи је позвати се на концепт вредносно-нормативне дисонанце,²⁰ који сугерише да конфликти на нивоу вредности и уверења корелирају са паралелном егзистенцијом елемената супротстављених нормативно-институционалних система. Иако је процес реформи у Србији након 2000. године у значајној мери одмакао у правцу стабилизације капиталистичког система друштвених односа, глобална криза капитализма пољуљала је веру у самоодрживост неспутане тржишне утакмице, трасирајући пут снажнијем државном интервенционизму у економији. Хибридни карактер нормативно-институционалног система (где паралелно опстају елементи који се типично везују за капиталистички систем друштвених односа, уз истовремено снажно ослањање на државу као регулатора и организатора економских активности), онемогућава једнозначно утемељење доминантних вредносно-идеолошких представа. У таквој ситуацији, друштвеној групи која се налази на врху друштвене хијерархије не само да је олакшано одступање од (либералних) принципа на којима би идеалнотипски требало да почива репродукција њене владајуће позиције, већ се, у ситуацији кризе, и сами принципи донекле мењају: опстајање дате групе сада је снажније везано за адекватне мере државне подршке (без

20 Опширније о концепту у: Lazić, M. and Cvejić, S. (2007) Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia, *International Journal of Sociology* Vol. 37, No. 3; Lazić, M. nav. delo; Lazić, M. i Pešić, J. nav. delo; Pešić, J. nav. delo.

промене основних претпоставки на којима систем почива), што се, заузврат, читава у вредносно-идеолошкој сфери као одбацивање примена мера неолибералне политике у локалном контексту. С обзиром да се ради о контекстуално условљеном колебању (уз истовремено непобитно прихватање општих принципа економског либерализма), овај заокрет у ставовима владајуће групације треба тумачити пре као вид опортуне реакције у ситуацији друштвене кризе (односно као трагање за новим видом капиталистичке регулације), него као израз темељне промене доминантног система друштвене репродукције. Нешто снажнију подршку тржишном капитализму међу припадницима других (хијерархијски нижих) друштвених групација треба тумачити као облик закаснеле реакције, односно инерције у промени доминантних вредносних образаца: наиме, културне промене се, по правилу, дешавају у оквиру хијерархијски виших друштвених слојева, да би, уз помоћ средњих слојева, била извршена њихова дисеминација међу ширим друштвеним групама.²¹ Одбацивање тржишног облика капиталистичке регулације (у корист алтернативног, државно-регулаторног облика) тако се, прво читава међу припадницима владајуће групације, а са одређеном временском дистанцом, треба очекивати сличне промене и у осталим друштвеним групама (међу којима је релативно висока подршка мерама неолибералне политике резултат претходно успостављене културне хегемоније владајуће групације).

Ставови према приватизацији јавног сектора

Последњи сегмент анализе ставова према пожељном облику капиталистичке регулације у пост-транзиционој Србији резервисан је за настојање да се осветли још један аспект односа према економском либерализму – ставови становништва према приватизацији јавног сектора економије. Наиме, за разлику од приватизације уопште, власничка трансформација јавног сектора економије представља осетљиво питање, које изазива контраверзе и у земљама са дужом традицијом регулације економије на тржишним основама.²² Однос према приватизацији јавног сектора стога представља вододелницу на којој се прелама став према идеолошкој матрици економског либерализма, као и релативно трајно опредељење ка приватном власништву и тржишној утакмици.

21 Elijas, N. (2002) *Proces civilizacije*, Beograd: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

22 Roland, G. nav. delo.

С обзиром на то да у бази података из 2003. године нисмо располагали емпиријском евиденцијом која се односи на прихватљивост приватизације појединих сегмената јавног сектора, компаративна анализа је у овом делу рада нужно изостала, као и могућност да се прате промене у ставовима испитаника. Анализа је, стога, настављена само на подацима из 2012. године. На питање у ком степену би се испитаници сложили са приватизацијом следећих сегмената јавног сектора економије (где су као понуђени дати одговори а) треба у потпуности приватизовати, б) треба приватизовати до 49%, ц) уопште не треба приватизовати и д) не знам), издвојили смо проценат испитаника који су сматрали да уопште не треба приватизовати дате секторе, диференциран по класно-слојним категоријама.

Као што је и очекивано, за припаднике економске елите, државно власништво као преферирани облик својине, већински је прихватљиво само када се ради о здравственим услугама, док је најнижа подршка забележена у областима јавног транспорта и нафтне привреде, гранама које су већ делимично приватизоване (Табела 3). Упадљиво је да је само код ове друштвене категорије забележено већинско одбацивање опстајања јавног сектора економије, што је и разумљиво, јер се ради о групацији чији се интерес заснива на елиминацији „нелојалне” конкуренције јавних предузећа. Уједно, ради се о друштвеној групи која је једина исказала недвосмислену приврженост приватном власништву и општим принципима на којима почива економски либерализам.

Процент испитаника који сматрају да уопште не треба приватизовати наведени сегмент јавног сектора								
Слојеви *	Водовод и канализација	Електро-привреда	Нафтна привреда	Јавни транспорт	Банке	Здравствене услуге	Телекомуникациона мрежа	Рудници
1	43,5%	33,3%	20,2%	19,4%	40,9%	55,7%	41,9%	47,8%
2	59,4%	63,5%	52,7%	46,7%	35,4%	65,7%	43,7%	63,3%
3	66,0%	66,2%	58,9%	48,9%	43,6%	66,9%	51,0%	69,0%
4	66,6%	68,6%	63,5%	55,5%	52,5%	69,2%	55,4%	69,3%
5	73,7%	75,1%	69,8%	65,4%	57,0%	78,9%	70,0%	78,4%
6	83,0%	79,4%	75,7%	73,6%	70,1%	82,8%	74,4%	81,5%
7	78,9%	79,7%	78,3%	73,9%	74,5%	88,4%	70,5%	88,3%

Табела 3: Ставови према приватизацији јавног сектора

*1. Крупни предузетници, директори, 2. Ситни предузетници, нижи менаџмент, 3. Стручњаци, 4. Службеници, техничари, незапослени са ССС, 5. ВКВ и КВ радници, 6. ПКВ и НКВ радници, 7. Ситни пољопривредници

За слојеве који припадају широко дефинисаној средњој класи – ситне предузетнике, нижи менаџмент и стручњаке – приватизација јавних услуга је прихватљива само у банкарском и сектору јавног транспорта (оба у одређеној мери приватизована у време када је истраживање спроведено), док

је за хијерархијски виши слој унутар средње класе, додатно прихватљива још и приватизација телекомуникационих услуга. Код свих осталих класно-слојних категорија, ниједан од побројаних сектора не добија надполовичну подршку у погледу власничке трансформације.

Добијени подаци суштински потврђују закључке изнете у претходном делу текста: наиме, једино припадници економске елите представљају категорију која је трајно и недвосмислено оријентисана ка приватном власништву (што је и разумљиво, с обзиром на њихову структурну позицију). Државни облик својине се, код ове категорије, чини у великој мери неприхватљивим и када се ради о традиционално јавним секторима економије. Међутим, упоредо са снажним залагањем за приватну својину као доминантни облик власничких односа, припадници економске елите истовремено немају илузију о могућности опстанка на тржишту без помоћи државе (било као пасивног или активног делатника). У том смислу, добијени резултати су у складу са оним што је већ увелико реалност капиталистичких земаља: идеалистичка мантра неолибералне идеологије о потпуном повлачењу државе из економије показала се неостваривом.

С друге стране, подаци су показали постојање још једне правилности: што је позиција друштвене групе нижа у стратификацијској хијерархији, то је степен одбацивања приватизације јавних услуга снажнији. Суштински то значи да су се сви они друштвени слојеви, чија би егзистенција била угрожена увођењем тржишних цена за услуге које пружа јавни сектор (електродистрибуција, јавни превоз, здравство, итд.), показали и најснажнијим упориштем подршке датом сектору, што је у складу са налазом да је период постсоцијалистичке трансформације донео пад у материјалном положају свих категорија становништва (у периоду од 2003. до 2012. године), осим економске елите, чинећи их, у великој мери зависним од државних мера социјалне политике. Државни сектор, на тај начин, постаје не само амортизер растуће незапослености у ситуацији економске кризе (при томе, треба напоменути да је овај сектор, у протеклих деценију и по, доживео релативни пораст у погледу удела запослених), већ, заједно са неформалним облицима и мрежама подршке, обавља функције које је некада у двадесетовековном западном капитализму имала држава благостања.

Закључак

На овом месту неопходно је укратко резимирати добијене резултате и интерпретирати их у светлу претпоставки од којих смо кренули у анализу. Прва и релативно тривијална

хипотеза да ће са напредовањем процеса пост-социјалистичке трансформације и а) системски индуковане “пост-комунистичке рецесије”, односно б) глобалне кризе неолибералног облика капиталистичке регулације (чија је последица легитимацијска криза система), доћи до опадања подршке тржишним реформама, се потврдила. Наиме, на 5 од укупно 6 исказа забележен је пад у просечним вредностима у периоду између 2003. и 2012. године.

Друга хипотеза – да ће општи економски либерализам (односно дифузни облик подршке владајућој вредносно-идеолошкој парадигми) у првој линији бити одређен структурним факторима (пре свега класним положајем, који са собом доноси одређене типове ресурса којима испитаник (не) располаже), такође се потврдила. Наиме, виша позиција испитаника у оквиру друштвене хијерархије (односно располагање знатнијим економским и организацијским ресурсима, те културним капиталом) детерминисала је и снажнију приврженост тржишном облику економске регулације. Иако је криза тржишног облика капиталистичке регулације на глобалном плану ослабила подршку коју му пружају владајуће друштвене групације, његова доминација, барем када је о овим слојевима реч, ипак није нарушена.

С друге стране, утицај контекстуалних фактора (неуспех реформи да испуне очекивања значајног дела становништва у погледу побољшања општег животног стандарда, а посебно злоупотребе и више него суморни ефекти процена приватизације) није био тако једнозначан: наиме, пошло се од претпоставке да ће подршка мерама неолибералне политике у локалном контексту опадати код оних друштвених група које су у највећем степену осетиле негативне последице реформских процеса (такозвани губитници транзиције). Међутим, резултати су показали нешто друго: залагање за примену државно-редистрибутивних мера било је најснажније код владајуће групације, чији је опстанак у ситуацији акутне економске кризе у значајној мери зависио од мера државне подршке, док је приврженост неолибералним мерама најснажније била присутна код најрањивије категорије мануелног радништва. У ситуацији глобалне легитимацијске кризе неолибералног облика економије, у оквиру пост-социјалистичког друштва Србије – чија је институционално-нормативна основа и даље у значајној мери хибридног карактера (доминација тржишно-демократских институција, уз опстајање институционалних прежитака из претходног, социјалистичког, система), и која, стога генерише контрадикторне вредности – не треба да чуди одступање владајуће групације од привржености тржишном моделу капиталистичке

регулације који се у датом моменту показује као дисфункционалан за репродукцију услова њене друштвене доминације. С друге стране, овај заокрет у владајућој идеолошкој парадигми (који је, поред припадника владајуће класе, јасно видљив и код стручњачког дела средње класе), још увек није постао хегемона интерпретација реалности међу ширим друштвеним слојевима.

Конечно, ставови о прихватљивости приватизације појединих сегмената јавног сектора потврђују претходне налазе: наиме, владајућа групација (економска елита) једина је категорија код које је приврженост приватној својини недвосмислена. Уједно, ова групација прва реагује на реалне промене у глобалним економским кретањима, саображавајући њима своја очекивања и интерпретације реалности (за разлику од припадника стручњачког слоја, код којих је промена доминантне вредносно-идеолошке матрице, махом последица смене доминантних идеолошких парадигми – образаца легитимације – на глобалном плану).

ЛИТЕРАТУРА:

Amin, S. (2011) *Ending the Crisis of Capitalism or Ending Capitalism?* Cape Town, Dakar, Nairobi and Oxford: Pambazuka Press.

Denisova, I., Markus E., Timothy, F. and Zhuravskaya, E. (2010) Everybody Hates Privatization, but Why? Survey Evidence from 28 Post-communist Countries, *Working Paper* No. 143, CEFIR/ ES Working Paper series.

Easton, D. (1965) *A System Analysis of Political Life*, New York: Wiley.

Elijas, N. (2002) *Proces civilizacije*, Beograd: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Граmши, А. (1959) *Изабрана дела*, Београд: Култура.

Hall, P. and Soskice, D. Introduction, in: *Varieties of Capitalism*, edited by Hall, P. and Soskice, D. (2001) Oxford: Oxford University Press.

Hoff, K. and Stiglitz, J. (2005) The Creation of the Rule of Law and the Legitimacy of Property Rights: the Political and Economic Consequences of a Corrupt Privatization, *Working Papers* 11772, Cambridge MA: NBER.

Hoff, K. and Stiglitz, J. (2002) After the Big-Bang? Obstacles to the Emergence of the Rule of Law in Post-communist Societies, *Working Papers* 9282, Cambridge MA: NBER.

King, L. and Hamm, P. (2005) Privatization and State Capacity in Postcommunist Society, *William Davidson Institute Working Paper* No. 806, University of Michigan.

- Lazić, M. and Pešić, J. (2012) *Making and Unmaking State-centered Capitalism in Serbia*, Belgrade: ISI FF.
- Lazić, M. (2011) *Čekajući kapitalizam*, Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M. i Cvejić, S. Predgovor, u: *Promene osnovnih struktura društva Srbije u period ubrzane transformacije*, uredili Lazić, M. i Cvejić, S. (2013) Beograd: ISI FF.
- Lazić, M. i Pešić, J. Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji, u: *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, priredili Lazić, M. i Cvejić, S. (2013) Beograd: ISI FF.
- Lazić, M. and Cvejić, S. (2007) Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia, *International Journal of Sociology* Vol. 37, No. 3.
- Linz, J. Crisis, breakdown, and requilibration, in: *The Breakdown of Democratic Regimes*, eds. Linz, J. and Stepan, A. (1978) Baltimore: John Hopkins University Press.
- Mueller, E. (1970) The representation of citizens by political authorities: Consequences for regime support, *American Political Science Review* Vol. 64. No. 4, pp. 1149-1166.
- Offe, C. (1997) *Varieties of Transition: The East European and East German Experience*, Michigan: MIT Press.
- Pešić, J. Promene vrednosnih orijentacija ekonomske elite-ekonomski i politički liberalizam, u: *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, priredio Lazić, M. (2014) Beograd: ISI FF.
- Roland, G. Introduction, in: *Privatization: Successes and Failures*, ed. Roland, G. (2008) New York: Columbia University Press; Cao, Y. and Nee, V. (2000) Comment: Controversies and evidence in the market transition debate, *American Journal of Sociology* Vol. 105, No. 4, pp. 1175-118
- Simkus, A. (2007) Guest Editor's Introduction, *International Journal of Sociology* Vol. 37, No. 3.
- Stark, D. (1991) Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe, *European Politics & Societies*, No. 6, pp. 17-54.

ЈЕЛЕНА ПЕШИЋ

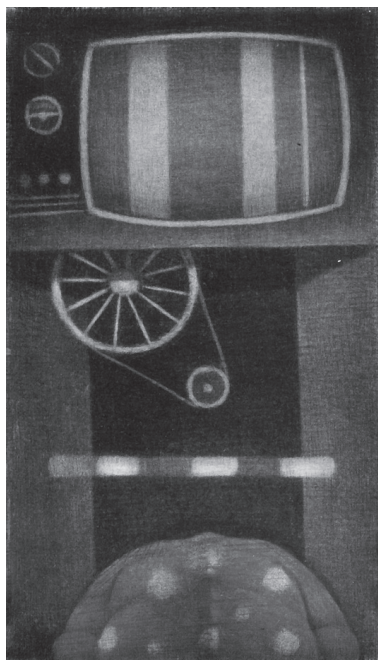
Jelena Pešić
University in Belgrade, Faculty of Philosophy –
Department of Sociology, Belgrade

PRIVATIZATION PROCESSES AS
PERCEIVED BY SERBIAN CITIZENS

Abstract

This paper aims to determine whether the global crisis of neoliberal economy (which became transparent in 2008 and lasts till this day) has led to a decline in support for economic reforms and privatization processes in Serbia, and particularly whether this support differs among social classes. The analysis relies on the data obtained within two research projects – Stratification and Value Changes in the Period of Social Transformation (2003) and The New Challenges of Social Integration in Serbia: Concepts and Actors (2012) as well as on national representative samples. It involves examination of the degree of respondents' support for empirical statements measuring orientation towards economic liberalism (general and specific) and privatization of different segments of public sector.

Key words: *post-socialist transformation, economic liberalism, privatization, social class*

Снежана Петровић, *Трансформација II*,
мецотинта, 12 x 6,5 цм, 2015. година